

МЕМУАРНИЙ ДИКУРС ШІСТДЕСЯТНИЦТВА У «ЩОДЕННИКАХ» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті здійснюється спроба довести, що «Щоденники» Олеся Гончара постають як метажанрове утворення, у якому виразно простежуються ознаки мемуарного жанру. Цей художньо-документальний матеріал дає змогу вичленувати й проаналізувати спогади письменника про епоху шістдесятництва і її найвизначніших представників.

Ключові слова: жанр, щоденники, мемуари, спогади, шістдесятництво, шістдесятники.

В статье делается попытка доказать, что «Дневники» Олеся Гончара являются метажанровым образованием, в котором выразительно прослеживаются признаки мемуарного жанра. Этот художественно-документальный материал позволяет вычленить и проанализировать воспоминания писателя об эпохе шестидесятилетия и наиболее известных его представителей.

Ключевые слова: жанр, дневники, мемуары, воспоминания, шестидесятилетие, шестидесятники.

An attempt to prove that Oles' Honchar's "Diaries" are perceived as metagenre formation with clearly visible signs of the memoir genre is realized in the article. The artistic-documentary material makes it possible to distinguish and analyze writer's memories about the epoch of the sixties and its the most prominent representatives.

Key words: genre, diaries, memoirs, reminiscences, shistdesyatnytstvo, the writers of the sixties.

«Щоденники» Олеся Гончара, датовані 1943–1995 роками, сприймаються амбівалентно – як історичний і художній документ епохи. Оприлюднені по смерті письменника дружиною Валентиною Гончар, вони дають змогу увиразнити творчий портрет митця, окреслюють його мистецькі уподобання і смаки, коло спілкування (подекуди вимушене), засвідчують його внутрішні психологічні рефлексії на виклики часу, породжені натиском тоталітарної епохи. Зі щоденників пизнаємо хронопис його життя – особистісного, творчого, громадського. Відповідно до жанру, прочитуємо «реальний, есеїстичний та художній аспекти, що перетинаються у розімкнутій структурі цілісного твору, виповненого роздумами автора про різні події, спогадами, характеристиками сучасників тощо і його оцінками зображуваних явищ» [10, с. 593].

Окремі аспекти художніх, тематичних, жанрових та композиційних особливостей «Щоденників» О. Гончара були об'єктом наукового аналізу Є. Барана [1], В. Галич [3], О. Галича [4], М. Степаненка [12] та ін. дослідників. Проте досі поза увагою вчених залишалися проблемні питання виокремлення з цієї канви творів з ознаками інших документальних жанрів, зокрема мемуарів.

Щоденники О. Гончара постають як складне метажанрове утворення, в якому віднаходяться найрізноманітніші генологічні різновиди документалістики – мемуари, есе, нариси, публіцистичні роздуми, записи некрологічного характеру тощо. Відстежуємо в них характерні ознаки, властиві літературі факти – багатофункціональність, фактографічність, ретроспективність, апеляцію до пам'яті як носія життєвої практики, домінування згадок про події тощо. Літературознавець О. Галич про щоденники Гончара говорить як про складне художньо-синкретичне явище й на різних його етапах віднаходить різножанрові вияви документального прозописьма: класичний щоденник, нотатки, ліричні мініатюри, філософські роздуми, заготовки до майбутніх творів [4, с. 93]. Дослідник включає їх у генологічні межі мемуарної літератури, вказує на художню близькість їх до спогадів.

За своєю мистецькою природою щоденники найближчі до мемуарів. Процес їхнього зближення відбувається завдяки оприявленню моменту присутності автора щодо події, яка вже відбулася і належить минулому часу. Письменником вона фіксується як спогад, оскільки віддзеркалює його онтологічний і художній досвід. До цієї думки схиляються українські й зарубіжні дослідники. Зокрема російський вчений А. Тартаковський зауважує, що жанрові межі між щоденниками й мемуарами встановити складно, вони розмиті, нечіткі. Як наслідок, проглядаються дифузійні процеси в природі обох, що веде «до стирання суттєвих розбіжностей між ними, адже щоденники кваліфікуються в якості первинної форми мемуарної літератури» [14, с. 35]. Слушною є й думка Д. Затонського, який радить розглядати щоденник «як специфічну форму автобіографічного та мемуарного жанрів» [9, с. 41]. Подібні сентенції простежуємо у працях Н. Банк, О. Галича, Г. Сиваченко, К. Танчин та ін. Беззаперечним взірцем, який засвідчує художню невіддільність щоденників від мемуарів є включені Л. Череватенком, упорядником книги спогадів про М. Лукаша [11, с. 416–418], щоденникові записи О. Гончара, які вже кваліфікуються як мемуарний текст.

Письменницькі щоденники як модифікаційні жанрово-композиційні утворення варто зараховувати до творів-симбіонтів, яким характерне накладання, зрощення жанрових ознак, у результаті чого авторський наратив сприймається як цілісний генологічний різновид. Проте щоденники О. Гончара варто кваліфікувати за визначенням автором жанром, оскільки саме при цьому найвиразніше проглядаються щоденникові риси, зокрема, чітка фіксація фактів, чи не поденне датування подій і явищ, фонологізація

оповіді тощо. У хронологічних віхах окреслюються ключові етапи півстолітнього буттєтривання письменника – фронт, полон, творчість, народне визнання, громадська діяльність, неприйняття чиновницької фальші і протистояння їй, підтримка молодих талантів. Разом з тим у щоденнику зафіксовані, за свідченням В. Гончар, «зустрічі з цікавими людьми, і побачені краєвиди, думки про прочитану книжку, влучний вислів чи слово, до цього не чує, враження з поїздок, важливі громадські події» [5, с. 6]. Можемо впевнено говорити, що записи О. Гончара, які охоплюють значний відрізок життєвого шляху письменника, є щоденниками із залученням у його канву матеріалів художньо-документального змісту, в тому числі й мемуарів.

Щоденникові записи О. Гончара багатоаспектні і різнопланові. Крізь мемуарний масив у них постає чимало проблем суспільного, націєтворчого, антропоцентричного, психобіографічного характеру. Одним із ключових письменник ставить питання шістдесятництва і подій, які розгортаються навколо цього явища. Вони важливі для автора як психологічний чинник для переосмислення себе, як можливість морального самоусвідомлення, як спосіб реалізації у час послаблення тиску та в добу згортання демократичних процесів. У щоденниках Олеся Гончара простежується вираз погляду автора на події, які відбувалися в країні у післякультивську епоху, викликані хрущовською відлигою та демократичними процесами, породженими нею. Письменнику певною мірою довелося пережити внутрішню кризу, спричинену зміною суспільного устрою, поступово звільняючись від усталених стереотипів і штампів. Олесь Гончар, визнаний класик української літератури, вдається до переоцінки життєвих цінностей, витворює власні судження на події суспільної демократизації, які особливо чітко виразняються зі згортанням демократичних норм. Як зазначає В. Галич: «У довоєнний час Олесь Гончар, вихований у радянських умовах, на засадах комуністичної ідеології, щиро вірив у можливості побудови найсправедливішого, як тоді говорилося, комуністичного суспільства, а тому, як і значна частина населення СРСР, довіряв владі, її керівництву, а кричущі недоліки й злочини, особливо криваві репресії сталінізму, ладен був пов'язати скоріше з певними прорахунками керівництва, ворожим оточенням СРСР, аніж із вадами політичної системи, що у формі диктатури Сталіна існувала в СРСР» [3, с. 130].

Перші ознаки його внутрішньої незгоди з системою простежуємо на сторінках щоденника, датованих 1956 роком. Відомо, що саме в цей час набирає обертів хрущовська відлига. Письменник ще несміливо робить перші творчі порухи, пробує вивільнити себе від насаджених системою ідеологічних догм. 24 вересня 1962 року він уперше в щоденник вносить записи, в яких висловлює думки, пов'язані із демократичним оздоровленням суспільства: «Процеси, що відбуваються в суспільному житті після ХХ з'їзду, глибокі і всепроникаючі. І цілком природно, що певне оновлення переживає й література теж. Не тільки з погляду ідейного, а й з погляду літературної форми» [6, с. 305]. Відтепер у щоденнику частішатимуть записи, в яких

О. Гончар висловлюватиметься про зміни в суспільному житті. Увага письменника сконцентрується навколо талановитої творчої молоді, яка визріла у розвій хрущовської відлиги і відверто заявила про свою творчу і громадянську позицію. У щоденниках з'являтимуться поодинокі мемуарні краплі про представників руху, згодом їхня діяльність набуватиме розлогіх характеристик, оцінок та узагальнень. Персоналії шістдесятників у щоденнику представлені надто розлого і навіть можуть підлягати певній класифікації: з окремими представниками письменник тривалий час підтримував особистісні і творчі стосунки, іншим сприяв під час гонінь і переслідувань, про деяких лише чув і не був особисто з ними знайомий. Серед імен діячів руху – М. Вінграновський, І. Дзюба, Алла Горська, І. Драч, В. Коротич, Ліна Костенко, М. Лукаш, Б. Олійник, Д. Павличко, М. Руденко, І. Світличний, В. Симоненко, Л. Танюк, В. Стус, Г. Тютюнник та багато інших. Через контакти із творчою українською елітою письменник самовідроджувався, вивільнявся із заскорузлості усталених стереотипів і кліше, у свій спосіб за прикладом письменників старшого покоління – М. Рильського, М. Бажана, Л. Первомайського, М. Стельмаха, А. Малишка – внутрішньо переживав процес символічного «третього цвітіння». Близькими О. Гончарові виявилися моральні принципи, які сповідували шістдесятники: відстоювання свободи митця, акцентування національних традицій, заперечення суспільної фальші, захист рідної мови тощо.

Кінець відлиги, пов'язаний зі згортанням демократичних норм, спричинив утиски проти шістдесятників. О. Гончар на різних етапах ведення щоденника згадує про нагінки інакомислячих й втягування письменників старшого покоління в процес розправи над незгодними авторами, що, відповідно, спонукало до особистого вибору, вияву чіткої особистісної і громадянської позиції. Екзистенційним рубежем для О. Гончара стають настійливі вимоги від нього з боку партноменклатури розгромницької рецензії на працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка вже мала значний резонанс у суспільстві, була передана за кордон, масово поширювалася у самвидаві. Дослідник руху шістдесятників, історик С. Білокінь вихід трактату І. Дзюби справедливо вважає «ідеологічною вершиною шістдесятництва», твором, у якому автор насмілився «розвести ідеального Леніна й сучасну номенклатуру, піддавши різкій критиці діяльність як сучасного йому московського Політбюро, так і його київської експозитури» [2, с. 40]. На авторитетного Олеса Гончара чинився владний тиск, його змушували написати донос на Дзюбу, примусово виключити автора резонансної праці із членів Спілки письменників і в такий спосіб пригасити інтерес до його праці і применшити її значення. «Вчора була тяжка розмова із А.Д. Скабою» (секретарем ЦК КПУ – О.Р.). Знов сварились про Симоненка (після сутички на Шевч[енківському] комітеті). Знов про Д[зюбу] – чому не виключаємо?» [6, с. 350]. Відмовою від написання доносу О. Гончар спровокував репресивні удари на себе, за що був найближчим часом усунутий від членства в ЦК, а невдовзі звільнений з посади голови

Спілки письменників України, яку займав упродовж 1959–1971 рр. У щоденнику в різко негативному плані подається галерея літературних портретів письменницьких партфункціонерів: О. Корнійчука, Л. Дмитерка, В. Собка, М. Шамоти, Ю. Збанацького, Ю. Смолича, Б. Чалого, В. Козаченка, які долучилися до цькування письменника. Збірний образ – письменницької номенклатури – постає як віддзеркалення ідеологічної і літературної фальші. На їхній світогляд, вчинки О. Гончар реагує різко негативно: «Ці Собки, Моргаєнки, Шамоти – як вони ненавидять все талановите, як невтомно цькують та оббріхують – піна клубками летить з їхніх чорних ротів! ... Далеко зайшли! Л. Новиченко вже критикує Зерова, Рильського. Ніхто не сміє згадати Андріяшика, Ліну Костенко... За приклад нам виставляють літературні шлакоблоки Собка та інших» [7, с. 147].

Трагічне світовідчуття письменника підсилив 1965 рік. Репресії в середовищі української інтелігенції, арешти Михайла та Богдана Горинів, Опанаса Заливахи, Михайла Косіва, Михайла Осадчого, Івана Світличного зумовили нові погляди письменника на суспільні події. Внутрішні порухи оприявнюються через форми філософської дискусії і виявляються у гайдегерівській категорії «здатності-бути-собою». Письменник, щоб зберегти відповідність внутрішній суті, вибудовує ланцюг моральних максим, що дозволяє йому приймати складні і вирішальні для нього рішення – він стає на захист нонконформістів І. Дзюби, І. Світличного, долучається до мистецьких заходів, які ініціюють шістдесятники, обороняє переслідуваних владою митців. Як зазначає Леся Степовичка: «І там, де можна було залишатися порядним, Олесь Гончар діяв як високоморальна людина: писав листи до ЦК на захист рідної мови, підтримав опального Івана Дзюбу, категорично був проти виключення Ліни Костенко із лав СПУ. Та в цей час десятки патріотів вже сиділи за ґратами» [13, с. 66]. Письменниця докоряє йому за неспроможність остаточно звільнитися від ідеологічних догм, чітко заявити про свою солідарність із митцями, незгодними з режимом. Але О. Гончар діє на рівні морального обов'язку, у визначених від народження координатах етичних норм і принципів.

Спогади про шістдесятників у щоденнику подаються у калейдоскопічному віддзеркаленні доби. Зокрема, О. Гончар схвально відгукується про нонконформістський вечір пам'яті В. Симоненка, приурочений 30-річчю від дня народження поета, який відбувся в Будинку літераторів у Києві 16 грудня 1965 року (щоденниковий запис датований січнем 1965 р. і потрактовується як мемуарний). Увагу письменника привертають події в Канаді, спрямовані на захист українських в'язнів сумління, зокрема «демонстрація перед парламентом і рад. посольством на знак протесту проти процесу над Дз[юбо]ю і Св[ітлич]ним» (28.06.1966) [6, с. 382]. Приємна несподіванка від почутого, що «Дзюбин трактат читано у Москві» й «нібито кимось з тамтешніх інструкторів сказано, що «есть же там правильные вещи» [6, с. 386]; болісна алюзивна реакція на знищений вітраж

Алли Горської у Київському університеті: «В Литві знімають на фільми вітражі, а в нас їх трощать» [6, с. 419], – теж відзначені у щоденнику.

У спогадах як мемуарний нарратив прочитується навколособорна епопея, пов'язана із цькуванням автора за ідеологічні недогляди, виявлені цензорами у романі. Проблеми, актуалізовані в «Соборі», виявляються близькими світоглядним принципам шістдесятників, що й спонукало письменника, відстоюючи їх, впритул перейнятися поглядами незгодних з режимом митців. О. Гончар заступається перед В. Маланчуком, секретарем ЦК з ідеології, за долю брутально викинутого зі Спілки М. Лукаша, який, залишившись без засобів до існування, мав мужність стати на захист І. Дзюби; домагається виходу у світ збірки опального В. Симоненка, до якої написав передмову; бере під захист закарпатського письменника І. Чендея, звинувачуваного в ідеологічних недоглядах тощо. У руслі ідей шістдесятництва автор болісно реагує на арешти незгодних біля пам'ятника Т. Шевченку в день його перепоховання в Україні (запис від 23.05.1973): «Вчора був Шевченків день. І, кажуть, біля пам'ятника ввечері знов буря, квіти, крики: „Не допустимо сталінщини!“, й лунав спів „Заповіту“». [7, с. 115]. Дізнаємося зі спогадів, що О. Гончар був ініціатором узаконення 22 травня як свята поезії на зразок вшанування пушкінських знаменних дат у Росії.

Як незвична форма протесту проти системи у щоденниках трактується участь шістдесятників у похоронах своїх товаришів, що в умовах емоційного перенапруження дозволяє їм відкрито виступати проти влади і висловлювати їй звинувачення у смерті близьких друзів. Зокрема, О. Гончар згадує про переслідування І. Драча, який на поминках поета В. Підпалого розповів притчу, яка прозвучала як прямий натяк на злочинні дії керівництва Спілки письменників України. У записах за грудень 1973 року автор «Щоденників» виражено відчуття, як особливо тяжко карається О. Гончар долею молодих авторів, безпросвітним становищем національної літератури загалом, її майбутнім, яке уявляється йому абсолютно безперспективним: «Гине цвіт. В самому розквіті, коли б жити та працювати...

А живим?

Цькують Гуцала.

Самого Григора (Тютюнника – О.Р.) вже тягали на Київську організацію за те, що чимось образив Рудя чи Леваду. Погрожували виключенням.

Драчеві грозять за ту притчу про глухонімого, який скручував голови солов'ям...

Фактично нема й Лукаша – доконав його своїми пасквілями Мещеряк, брудний і брутальний тип, паталогічний у своїй ненависті до української культури» [7, с. 175].

Письменник повсякчас дбав про підтримку молодих талантів, про що свідчить щоденниковий запис, наприклад, від 23 квітня 1967 року: «Молодих треба й далі підтримувати, в цьому наш обов'язок» [6, с. 420]. Він відстежує

творче зростання авторів з покоління шістдесятників: «Іван Драч одержує Шевченківську премію. Після Б. Олійника ось другий такий лауреат. І обидва достойні» [7, с. 252]; «У „Жовтні” № 9 новий цикл Павличка. Є могутні поезії» [7, с. 322]. Бере участь у спільних заходах із молодими авторами: «У Львові виступали з Коротичем, Котовим, Лубківським і Братунем у Львівському університеті, у відбудованому після війни актовому залі. Все було переповнено» [7, с. 372]. Але варто наголосити, що під опікою О. Гончара опинялися автори, які здебільшого виявляли лояльність до правлячої ідеології і не змогли через різні причини вирватись із лещат соцреалізму, чітко виявити свою позицію. У поле його зору зрідка потрапляли представники так званого «тихого» шістдесятництва. Проте поза абсолютною увагою залишалися дисиденти, представники табірної поезії, які на той час перебували в тюрмах й на засланні.

В умовах привідкритої ідеологічної завіси, в часи перебудови та в умовах утвердження незалежності О. Гончар з відстані часу оцінює події минулих літ. Спогади про шістдесятників тяжіють до ретроспекції, осмислюються в минулому часі. На цьому етапі чітко окреслюється мемуарний дискурс, подія, яку описує автор, дистанціюється в часі, сприймається вже як історія, як набутий життєвий досвід: «Розповів Іванові Дзюбі, як ще при Шелесті було створено комісію ЦК, куди ввійшли і ми з Бажаном; дали нам купи макулатури, якихось „лістівок”, читайте, готуйтеся... Не знаєм до чого. Тоді один чесний цекіст (Головка), земляк мій, ніби випадково обронив: «Готується процес над Дзюбою і його ватагою... Днями це буде. А Вам від інтелігенції виступити доведеться як громадським обвинувачам...» [8, с. 194]. Суб'єктивне бачення письменником подій дозволяє скласти оцінку про історичний час та людей, які були його учасниками і співучасниками. Як наслідок, формується думка про автора як особистість, його світогляд, життєві переконання і цінності.

Двоплановість часових площин, які характеризують мемуарний текст, відстежуємо у записах про знакового у шістдесятництві поета В. Коротича. У спогадах раннього часу Гончар сприймає його як майбутнє національної літератури, однак у новітню добу ставлення до нього різко змінюється, набуває негативного змісту аж до повного неприйняття. Спонукою такої полярної реакції був цілковитий відхід Коротича від засадничих ідей шістдесятництва, розрив стосунків із представниками руху, свідоме входження у чужорідне їм мистецьке середовище. Гончар відстежує антиукраїнську еволюцію поета, її апогеєм вважає час редагування ним популярного московського журналу «Огонек» із відвертими тоді нападами на українську культуру і літературу: «Цей слизняк Коротич знову взявся паплюжити в „Огоньку” письменників, яких, мовляв, надто часто видає „Роман-газета”. Потрапив до списку і я. Думаю оце: хто ж він? Чого ж варті були оті його клятви у вірності довіку? І яким чином колишній твій приятель, медовустий шанувальник, стає відступником? Чи такий він і був, коли лашився, співав про „вкраїнської словесності державу?”» [8, с. 174].

Двоплановість мемуарного зображення дозволяє скласти суб'єктивний погляд О. Гончара на постать В. Коротича. Однак саме ці деталі є важливими для неупередженого прочитання біографії письменника, визначення його ролі і місця у шістдесятницькому русі.

Сторінки щоденника показують, що О. Гончар, критикуючи інших, сам виявився нетерпимим до зауваг, які звучали на його адресу. Відома його різка і болісна реакція на полемічні висловлювання щодо його доробку з боку еміграційного літературознавця Ю. Шевельова. Автор «Щоденників» не приймає критичних думок, висловлених І. Кошелівцем, неприпустимо гостро висловлюється про О. Забужко. Можемо припускати, письменник все ще залишається заангажованим радянськими стереотипами, яких йому складно позбутися, він не готовий до конструктивного діалогу, до відкритої дискусії. Певні свої думки, які дисонують із загальноприйнятими правилами, він не виносить на загальне відома їх у собі, зв'язується лише з щоденником. У зв'язку з цим літературознавець Є. Баран про О. Гончара, відштовхуючись від щоденників, висловлюється надто негативно, вважаючи такі риси письменника «свідченням паралічу творчої особистості, яка й не думала вирватися із пастки радянських і пострадянських ілюзій, а її „конструктивна опозиція до влади” була нічим іншим як конструктивним потуранням владі» [1, с. 220].

Рефлексії Є. Барана будемо рахувати тенденційними і аж надто однозначними. Самі ж схилитимемося до думки, висловленої письменницею Лесею Степовичкою, яка слушно говорить «про прихований трагізм долі О. Гончара, про глибокий внутрішній трагізм» [13, с. 66]. Великою мірою зі щоденника О. Гончар постає як трагічна постать доби, яка в умовах ідеологічної блокади не зуміла сповна реалізувати свій творчий і особистісний потенціал. Письменник усвідомлював, розумів фальш суспільної ідеології, проте відкрито висловити свою позицію він так і не спромігся. Не випадково шістдесятники в його щоденниках постають як взірці внутрішньої самоідентифікації, духовного самодоростання, морально-етичної досконалості. Мемуарні вкраплення, якими О. Гончар апелює до їхньої уваги, засвідчують повну і цілковиту суголосність з ідеями молоді творчої інтелігенції. Тягаря ідеологічної фальші письменник остаточно позбувається лише у жовтні 1990 р., під час студентської «революції на граніті», де відкрито виявляє приховувану десятиліттями власну сутність.

Художньо й тематично різнопланові «Щоденники» О. Гончара дають змогу виокремити із цього матеріалу спогади, що є беззаперечним свідченням різножанрової природи щоденникових записів. Як метажанрове утворення, вони генетично близькі, що дозволяє відстежити художнє взаємопроникнення щоденникового матеріалу у мемуарний і навпаки. Крізь призму цього синкретичного явища формується творче уявлення О. Гончара про епоху шістдесятництва, її контекст та найвизначніших представників. З мемуарних вкраплень, виокремлених зі щоденників, складається уявлення

про історичний час та літературне середовище, творчі контакти письменника із представниками руху, проявляється постать автора на тлі доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баран Є. Олесь Гончар крізь призму щоденників / Євген Баран // Кур'єр Кривбасу. – 2004. – серпень. – С. 208–210.
2. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965) / Сергій Білокінь. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 63 с.
3. Галич В. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: Еволюція творчої майстерності: Монографія / Валентина Галич. – К.: Наук. думка, 2004. – 816 с.
4. Галич О. У вимірах non fiction: Щоденники українських письменників ХХ століття. Монографія / О.А. Галич. – Луганськ: Знання, 2008. – 200 с.
5. Гончар В. Записники Олеся Гончара (Голос його душі) // Гончар О. Щоденники: У 3 т. – Т. 1. / Валентина Гончар. – К.: Веселка, 2002. – С. 5 – 7.
6. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – Т. 1 (1943 – 1967) / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2002. – 455 с.
7. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – Т. 2 (1968 – 1983) / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2003. – 607 с.
8. Гончар О. Щоденники: У 3 т. – Т. 2 (1984 – 1995) / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2004. – 606 с.
9. Затонский Д. Сцепление жанров (место автобиографии, мемуаров, дневника в становлении и жизни современного романа // Жанровое своеобразие прозы Запада / Д. В. Затонский. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 4 – 58.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. – Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
11. Наш Лукаш: У двох кн. – Кн. 1. / Упоряд. Леонід Череватенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 639 с.
12. Степаненко М. Літературний простір «Щоденників» Олеся Гончара: Монографія / Микола Степаненко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – 528 с.
13. Степовичка Леся Роздвоєність письменницької свідомості як феномен тоталітарної доби (роздуми про життя і творчість О. Гончара) // Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту). – Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2004. – С. 57 – 68.
14. Тартаковский А. 1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения / А. Г. Тартаковский. – М.: Наука, 1980. – 312 с.